

האפרסמון מעין גדי וסיפורה של מצדה

זהר עמר*

האפרסמון או הבלזם של יהודה נחשב לצמח הבושם המפורסם והיקר ביותר בעולם בתקופה הרומית ביזנטית. כך עולה מתוך מקורות כתובים רבים ומגוונים, החל מספרות חז"ל ועד למקורות הקלסיים. הצמח הצית את דמיונם של הקדמונים, ונופך של מסתורין עדיין אפוף בו.

מקורות אפיגרפיים עתיקים שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות והמזכירים צמח זה, מאששים את המקורות ההיסטוריים ומעידים שמדובר בסיפור אמיתי ובעל חשיבות רבה לבני התקופה. צמח האפרסמון זכה לעשרות מחקרים מהיבטים שונים (למשל, פליקס, תשנ"ז, עמ' 37-61; עמר, תשס"ב, עמ' 58-75; בן-יהושע ורוזן, תשס"ט; Hadas, 2007), כמו גם אתר מצדה והמיתוס שנכרך בו, אך טרם מוקדה מספיק תשומת הלב המחקרית והציבורית לקשר האפשרי ביניהם (בעניין זה ראו Stiebel, 2006, p. 598). במאמר זה נצביע אפוא על הזיקה האפשרית בין האפרסמון לאתר מצדה, העשויה להאיר פן נוסף בהיסטוריה ההרואית של מלחמת היהודים ברומאים.

ייחודו של הצמח

יקרתו של האפרסמון נבעה משום שהוא גודל כצמח תרבות בצורה אינטנסיבית ובשטחים מצומצמים אך ורק בארץ ישראל. המקורות הקלסיים מציינים גידול זה בנאות המדבר של אגן ים המלח, בעיקר ביריחו ועין גדי (כל המקורות הובאו בחיבורו של Stern, 1974-1984). איורים של הצמח הונצחו גם במפת מידבא, והם מופיעים שם בכמה אתרים צפונית ליריחו (Hepper & Taylor, 2004).

המייחד את האפרסמון משאר צמחי הבושם האחרים כמו מור ולבונה, שהוא בדרך כלל אינו מפריש גושי שרף מוצקים, אלא מוהל נוזלי ריחני, כפי שגם רומזים כמה משמותיו הנרדפים (בעברית: נטף וביונית ובלטינית Opobalsamum), ובכמות יחסית קטנה אף על פי שהוא טופח בתרבות. דומה שיותר מריחו המיוחד של הבושם – נדירותו, הקושי באיסופו גם בשל תכונות נדיפותו, הם שהפכוהו למבוקש מאוד. המוהל הטהור של האפרסמון היה מוצר יקר ערך שנועד לבני המעמד הגבוה, ובשל מחירו הגבוה היו לו גם הרבה זיופים. הוא נמכר לרוב כמרכיב שמומס לעתים עם סממנים ריחניים אחרים כ'שמן אפרסמון', והמרכיב הזול ביותר היה 'עצת האפרסמון' (Xylobalsamum) שנאספה במהלך גיזום הצמח, ובתקופה הרומית היא למעשה הכניסה את מרב הרווח לאוצר השלטון (Pliny, 1989, XII 118). כמו כן נודע צמח זה כבעל סגולות רפואיות מופלגות למחלות שונות (Iluz et al., 2010). האפרסמון הוא למעשה שם קיבוצי למספר צמחים בעלי תכונות דומות הגדלים באותו בית גידול. הזיהויים הסבירים ביותר, המתאימים ביותר למובא במקורות הכתובים מבחינת תיאור הצמח ותכונת המוהל הריחני שלו, הם: *Commiphora gileadensis* ו-*Commiphora kataf*. צמחים אלה הושבו בשנים האחרונות לארץ ישראל (עמר ואילו, תש"ע).

החשיבות הכלכלית של האפרסמון

האפרסמון נזכר במקורות היהודים גם בשם 'צרי' ו'קטף', והוא נזכר בראש רשימת המרכיבים של סממני הקטורת שהוקטרו במקדש על מזבח הזהב פעמיים ביום (בבלי, כריתות ו, ע"א; ירושלמי, יומא, מא, ע"ד). מאחר שמדובר בצמח אנדמי הייחודי רק לארץ ישראל, סבר רב יהודה שיש לברך עליו "בורא שמן ארצנו" (בבלי, ברכות מג, ע"א). תואר זה מתאים לדברי אופיאן (סוף המאה השנייה לספירה) שהזכיר את ה"בושם של פלסטינה" (Stern, 1984, p. 335) במידה רבה הפך אפוא האפרסמון סמלה של ארץ ישראל. יתרה מזאת, מסתבר שגידול הצמח וסוד הפקתו היו נתונים בתקופות אחדות בידי היהודים, וגורמים זרים ביקשו לשלוט בו.

החשמונאים היו הראשונים שפיתחו מערכות השקיה משוכללות בבקעת יריחו ונראה שבתקופתם התרחב שטח מטעי האפרסמון. היה זה חלק ממדיניות מכוונת של החשמונאים – תחילה בימי שמעון ובאופן נרחב בימי יוחנן הורקנוס – שהרחיבו את שטחי העיבוד החקלאי והקימו אחוזות ממלכתיות רבות ביהודה ובכל שטחי כיבושיהם כאמצעי להגדלת הקופה הממלכתית (אפלבאום, תשמ"ו, עמ' 75–79). עד לתקופה זו נוצל בעיקר מעיין אלישע, ובימיהם החלו לנצל את מעיינות נְדִי קלט לצורך השקיית חלקה חקלאית גדולה, המכונה האחוזה המלכותית, שבה גידלו את שיחי האפרסמון. כאשר התגבר קצב הפיתוח של בקעת יריחו הוקמו מפעלי מים חדשים שהובילו מים ממעיינות הנערך ואלעוג'ה (נצר, תשס"ו, עמ' 74–78). מרקוס אנטוניוס הפקיע את השטחים האלה מהורדוס, והורדוס העבירם לאהובתו קליאופטרה, מלכת מצרים, בסביבות 37–36 לפסה"נ (פלוטורכוס, חיי אנטוניוס, 36, 3, מובא אצל Stern, 1974, pp. 9–568), וזו החכירה אותם להורדוס בשנת 34 לפסה"נ (בן מתתיהו, קדמוניות, תשכ"ג, טו, 96). לאחר שעלה אוגוסטוס לשלטון (שנת 31 לפסה"נ), הוא העניקם להורדוס, וכך חזרו לזרום ההכנסות מהאפרסמון ושאר מוצרי ים המלח (תמרים, אספלט ומלח) ישירות לקופת ממלכת יהודה (בן מתתיהו, קדמוניות, תשכ"ג, טו, 217). זה היה אחד ממקורות ההון העיקריים שאפשרו להורדוס לבנות בפאר את בית המקדש ולפתח את ירושלים (Goodman, 2007, p. 63). על רקע זה טרוגוס מציין שעושרה של האומה היהודית גדל כתוצאה מההכנסות של בושם האפרסמון המופק רק ביהודה (Stern, 1984, p. 338).

האפרסמון במוקד המלחמה בין היהודים לרומאים

גידול האפרסמון והפקת הבושם ממנו היו כנראה בכל התקופות שייכים באופן בלעדי לישות השלטונית, ועם כינונה של המדינה החשמונאית הוא הפך לסממן מובהק לריבונות עצמאית יהודית. אמנם מבחינת כלכלית הוא לא תפס מעמד מרכזי כמו זה של ענף התמרים, שהפך לסמל הפרובינקיה של יהודה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי מופיע במטבעות התקופה. השליטה באפרסמון הייתה יותר עניין של יְקָרָה, בעיני היהודים והרומים כאחד. כאמור, בשל ייחודיותו ובלעדיותו של האפרסמון ליהודה הוא נזכר ראשון ברשימת המוצרים של "זמרת הארץ" (בראשית, מג, יא). כך לפחות ביארו הפרשנים היהודים בתקופה הרומית

על פי המציאות בתקופתם את המונח המקראי "צרי" שיוצא מארץ ישראל לחו"ל בשם "קטף"¹.

אחזית היהודים במטעי האפרסמון ביטאה במידה רבה את כמיהתם לחירות ולעצמאות, וכאשר חרב המקדש ביקשו היהודים להשמיד את מטעי האפרסמון לבל יפלו בידי אויביהם, ולהותיר אדמה חרוכה. לפי תיאורו של פליניוס, מלחמה קשה ניטשה על כל שיח ושיח (Pliny, 1989, XII 113).

השלטון הרומי מעולם לא ויתר על מאווייו להעביר את מטעי האפרסמון תחת חסותו, ודיכוי מרד היהודים היווה עילה והזדמנות מצדו לממש זאת. הרומים שהכירו בחשיבותו של האפרסמון בעיני היהודים, ניצלו סמל זה לאורך כל תקופת מעורבותם ביהודה. דבר זה בא לידי ביטוי בכך שכאשר פרצו מרידות היהודים ברומים, בתחילה בימי פומפיוס (63 לפסה"נ) עם נפילתה של הממלכה החשמונאית² ומאוחר יותר בימי חורבן הבית בימי אספסינוס וטיטוס (70 לספירה), הוצגו צמחי אפרסמון ברומי בתהלוכות הניצחון עם השבויים היהודים (Pliny, 1989, XII 111).

בסצנת הניצחון המפורסמת בשער טיטוס שברומא (שנבנה כנראה בשנת 81 לסה"נ בימי שלטונו של דומיטיאנוס, אחיו של טיטוס) נראים בתהלוכה חיילים רומיים עטורי זרי ניצחון לראשם ונושאים על כתפיהם את כלי המקדש. בתהלוכה ניתן לראות גם שלוש דמויות נשיות (הניכרות בגלימותיהן הארוכות) כנראה מטרוניות רומיות, נושאות בידיהן אגודת ענפים. ייתכן שהכוונה היא לענפי האפרסמון, מעין מענק שלל שניתן לנשות רומא. הצמחים וידי הנשים האוחזות אותם, חסרים, כמו גם פרטים אחרים שנפגעו וניטשטשו עם שני הזמן, וכבר אינם נראים בתבליט האבן בימינו. אולם ניתן לראות פרטים אלה בהעתקות שונות, כמו זו שנערכה על ידי פיטרו ברטולי בשנת 1690 (Yarden, 1991, Fig. 3). הצגת האפרסמון עם מנורת הזהב – סממן יהודי מובהק – לא הייתה כנראה מקרית. ובמידה מסוימת ניתן לומר שהרומאים הם שהפכו את האפרסמון לסמל של יהודה ותושביה היהודים. באופן זה ביקשו הרומאים להמחיש את שליטתם ביהודים, בנכסיהם ובסמליהם.

מצדה

בחלק זה ברצוני להאיר פן נוסף בתולדותיה של מצדה, שאפשר וקשור לחלקו של האפרסמון במאבק הלאומי והכלכלי שהתקיים בין היהודים לרומאים. תוצרת גידול האפרסמון בחוות החקלאיות ביריחו ובעין גדי על ידי החקלאים עד ראשיתו של המרד הגדול, אם היו עצמאיים או אריסים וחוכרים, מצאה בסופו של דבר את דרכה לשווקים שנשלטו על ידי הרומאים. לשלטון הרומי היה אפוא אינטרס רב מעלה לשמר את מטעי האפרסמון, ולכן עם פרוץ המרד הרומאים מנהלים מלחמה עזה כדי להצילם מדי המורדים

1 למשל, תרגום אונקלוס לבראשית, לז, כה; מג, יא. בתלמוד מובא: "תני רבן שמעון בן גמליאל אומר: הצרי אינו אלא שרף [הנוסף] מעצי הקטף" (בבלי, כריתות ו, ע"א; ירושלמי, יומא ד, ה [מא ע"ד]).

2 פלוורוס (מחצית הראשונה של המאה השנייה לסה"נ) מתאר בחיבורו ההיסטורי כיצד פומפיוס במסעו בסוריה עבר דרך האזור שבה עצי הבלזם המפורסמים גדלו. ראו Stern, 1984, p. 133.

(Pliny, 1989, XII 113). תושבי יריחו נמלטו או שנפלו בחרב, והעיר נלכדה בידי הרומאים ועמה גם כל הפרדסים שמסביבה ובהם מטעי האפרסמון וכן התמרים ועצי הכופר (בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ד, ח, ב-ג).

לפי יוסף בן מתתיהו, מבצר מצדה נבנה על ידי השולטים כדי להפקיד בו את אוצרותיהם בימי מלחמה (בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ד, ז, ב). ייתכן שכבר בימי הורדוס אוחסנה תוצרת האפרסמון היקרה שהופקה בעין גדי במחסנים שנמצאו בחפירות מצדה (Stiebel, 2006, p. 595). באביב שנת 68 מספר יוסף בן מתתיהו שהסיקריים תפסו את מצדה ומשם יצאו ופשטו על עין גדי:

הם הפיצו (לכל עבר) את בעלי כושר הלחימה וגירשו אותם מן העיר עוד בטרם יוכלו לאחוז בנשק ולהתלכד... אחר כך רוקנו את הבתים, שדדו את תנובת השדה שכבר הבשילה והעבירו את שללם למצדה. הם גם בזזו את כל הכפרים בקרבת המבצר והחריבו את כל הארץ מסביב (בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ד, ז, ב).

אם עדותו של יוספוס נאמנה,³ ניתן להניח שבמהלך זה נפגעו גם מטעי האפרסמון שגודלו על ידי החקלאים שבתחום עין גדי ששימשה כבירת טופורכיה (פלך), ותוצרת הנטף נבזזה. שרידי הכפר החקלאי של עין גדי נחשפו בחפירות ארכאולוגיות, והממצא מעיד על חורבנו ונטישתו בשנת 67–68 לספירה בקירוב (הדס, תשע"א, א, עמ' 44).

כאמור, פגיעה במטעי האפרסמון נחשבה לפגיעה באינטרס הכללי של השלטון הרומי. לכן נראה שהמניע של הרומאים במצור העיקש על מצדה, שכלל הבאת כוח אדם עצום והשקעה בתשתיות כמו בניית שמונה מחנות צבא, היה בין היתר כלכלי, ולא רק כדי לדכא את המרידה. המאמץ של הרומאים נועד למנוע את חזרתם של מעשים אלה ואולי להשתלט על הבושם היקר שנלקח כשלל. רמז לכך אולי ניתן למצוא בנאום אלעזר בן יאיר מנהיג המרד כפי שהושמו בפיו בידי יוספוס: "יודע אני היטב כי ייחר לרומאים אם לא יהיו אדונים על גופנו ותיכזב תוחלתם לבצע" (בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ד, ח, ו, בתרגום של שמחוני: "למצוא שלל"). אולם גם אם הבושם היקר שהיה בידי מורדי מצדה הושחת ואבד, הרי כפי שידוע, הרומאים בסופו של דבר הצליחו להשתלט על רוב מטעי האפרסמון, וכנראה, תוך כחמש שנים להרחיב את שטחם ולהגדיל באופן משמעותי את הרווח שהפיקו מהם (Pliny, 1989, XII 118).

היישוב היהודי בעין גדי השתקם, ובכמה מהתעודות שהתגלו במדבר יהודה כמה שנים לפני מרד בר כוכבא, הוא מוזכר כ"כפר האדון הקיסר". תעודה אחת משנת 127–128 לערך עוסקת בכריתה או באיסוף של עצים (או קורות?). ייתכן שתוכנה קשור לטיפול האפרסמון שהיה נתון בידי האוצר הרומי (Cotton & Yareni, 1997, pp. 244-247). תעודה אחרת שנכתבה בחודש מאי 124 לסה"נ, היא למעשה שטר חוב של יהודי תושב עין גדי שלוה 60 דינר מקנטריון רומי. הפרט החשוב לענייננו הוא שתחום החצר שהוא משכן תמורת ההלוואה היה מוקף משלושת צדדיו במחנה הצבא הרומי (Lewis, 1989, pp. 41-46).

עדות נוספת לנוכחות זו היא חשיפתו של בית מרחץ רומי בעין גדי מתקופה זו. מכאן עדות נוספת להמשך הפיקוח והנוכחות של הרומאים על מטעי האפרסמון כחלק משמירה

3 יש המפקפקים בידיעה זו כמקור היסטורי מהימן ומייחסים את הרס עין גדי לצבא הרומאי. ראו אשל, תשס"ט, עמ' 44.

על האינטרסים הכלכליים שלהם. פליניוס מציין שרוב ההכנסות של הפיסקוס (fiscus) היה מבלזם-עץ (xylobalsamum) שהכניס לאוצר הרומי 800,000 ססטרוצות, עד כי היקף הרווחים עלה בהרבה מזה של הנטף הטהור (Pliny, 1989, XII 118). עדויות לשימוש בבלזם העץ ישנן גם בפפירוסים שנמצאו במצדה (Cotton & Geiger 1989, pp. 68-70, 98-99). השיקול הכלכלי מעניק הצדקה הגיונית להחלטת מפקדי הצבא הרומי ביהודה להמשיך לקיים פעילות מסוימת של חיל מצב ליד מצדה במשך כארבעים שנה לאחר חורבן הבית (73-111 לסה"נ). הנוכחות במצדה, כעשרה קילומטרים מעין גדי, שימשה כגיבוי וככוח עזר מגן נוסף ליחידה הצבאית בעין גדי. מצדה שימשה גם כמקום אסטרטגי שחולש על הדרך בין צוער לעין גדי, שבו המשיכו לטפח את שיחי האפרסמון ומטעי התמרים המפורסמים של עין גדי וצוער⁴ – סמל חקלאי ייחודי נוסף של מדינת יהודה (Pliny, 1989, XIII 44-46). דגם פעולה דומה ניתן לראות ביישוב ארכילאיס. שם כנראה גם גידלו את שיחי האפרסמון, כפי שניתן לראות במפת מידבא. במפה ליד שם היישוב מופיע איור של שיח האפרסמון ומגדל ועליו סולם. שרידים של מבנה מונומנטלי חסר פתח כניסה שהתנשא לגובה רב, נחשפו בחפירות ארכאולוגיות שנערכו באתר ארכילאיס. המבנה מתוארך לראשית המאה הראשונה לפסה"נ ופעל עד לשלהי התקופה הביזנטית (היזמי, תשנ"ג, עמ' 209-210, 213).

נראה שמדובר במגדל שמירה שצפה על מטעי האפרסמון והתמרים שהיו באזור (בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, יז 340). ואולם מסתבר שבעקבות ההרס שפקד את ארכילאיס בתקופת המרד הגדול שבו נטלו חלק מתושבי הישוב, הקימו הרומים שני מחנות צבא על הרכס הצופה על היישוב. לאחר מכן שוקם היישוב והמשיך להתקיים גם בתקופה הביזנטית (היזמי, תשע"ב, עמ' 105). מסתבר אפוא שהשלטון הרומי ביקש לשמור על שני הנכסים המפורסמים ביותר של יהודה: התמר והאפרסמון.

הממצא הארכאולוגי

הפעילות הארכאולוגית בעת החדשה, בעיקר סביב האגן המערבי של ים המלח, הניבה ממצאים רבים. כמעט בכל אתר היו שביקשו לקשור מתקני תעשייה מסוימים או מכלולי כלים מיוחדים להפקת בושם האפרסמון. ברוב המקרים אין בידינו לפי שעה עדות מוחלטת שתתמוך בהשערות אלה, מהן בעלות סבירות גבוהה ומהן מסופקות יותר שנדחו על ידי החוקרים. דוגמאות לכך הן, למשל, הפכית מקומראן (פטריך ואורבס, תשמ"ט, עמ' 147; Feliks, 1995), מתקני התעשייה בעין בוקק (אילוז ועמר, תשס"ט) ובעין פשחה (ברושי, תשס"ט, עמ' 34; Netzer, 2005). חלק ממתקנים אלה שימשו כנראה כמתקנים לייצור דבש תמרים (הדס, תשע"א ב). לעומת זאת, קיימות עדויות ארכאולוגיות ברורות לזיקה בין האפרסמון למצדה, ולהלן נמנה אותן:

4 על תמרי עין גדי ראו למשל בן סירא, כד, יד (סגל, תשי"ט); בן מתתיהו, קדמוניות, ט, 7; בראשית רבה, מב, ז. לכך יש לצרף את תעודות בר-כוכבא המזכירות את עין גדי כמקור לולבים. ראו ירדני, 2000, עמ' 177. על תמרי צוער ראו משנה, יבמות טז, ז; תוספתא, שביעית ז, טו. על מטעי התמרים שבתחום מחוזא שליד צוער בארכיון בבתא מראשית המאה השנייה, ראו ידן, תשל"א, עמ' 234-235, 247-248.

1. שימוש בבלסם העץ נזכר בקובץ פפירוסים שנמצאו במחנה הלגיון הרומי העשירי במצדה.
על כך כותבת חנה כותן:
- מציאותם של הפפירוסים הנ"ל בפסגת מצדה מעידה אולי, כי ההגנה על מטעי האפרסמון שבעין גדי היתה מוטלת על הצבא ששם מצור על מצדה. ושמה השתמש הצבא הרומי בקיסילובאלסאמום בשל סגולותיו הרפואיות? (כותן, תש"ן, עמ' 57-58; 98-99, 68-70, 1989, pp. Cotton & Geiger)
2. על שבר קנקן שנתגלה באתר נמצאה כתובת ובה נזכר מיץ האפרסמון (Yadin & Naveh, 1989, p. 47)
 3. במצדה נמצא אוסטרקון ועליו רשום השם 'הקטפלי' (שטיבל ונצר, 2006, עמ' 27), כלומר כינוי לאדם שכנראה עסק בגידול צמח ה'קטף' או בהפקת הבושם ממנו. האם מדובר באחד מאנשי עין גדי שמצא מפלט במצדה?

מסקנות

לאור המקורות ההיסטוריים שהבאנו לעיל, ניתן לדעתנו לייחס את העדויות הקשורות לאפרסמון כחלק מהמאבק בין היהודים לרומאים ערב חורבן הבית השני ולאחריו. פרשנות זו מעמידה את חלקו של מבצר מצדה בתקופת המרד הגדול באופן מעט שונה מהידוע לנו עד כה. ייתכן שהעדויות הללו או חלקן משקפות את המשך הפעילות של גידול האפרסמון והפקת הבושם ממנו לאחר השתלטות הרומאים על המטעים של היהודים שהמשיכו לגדל את האפרסמון בשירות הקיסר.

דבר זה בא לידי ביטוי בדרשה מאוחרת המשקפת את המציאות ההיסטורית מהתקופה הרומית מאוחרת:

"וּמְדַלֹּת הָאֶרֶץ הַשְּׂאִיר נְבוֹזָאֲדָן בְּבִטְחֵיהֶם לְכַרְמִים וְלִגְבֵּים" (ירמיה נב טז) – כורמים – תני רב יוסף: "אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא" (בבלי, שבת כו ע"א).

מכל השאלות הפתוחות הללו דבר אחד ברור: מצדה היא האתר היחיד בארץ שמספק עדויות ארכאולוגיות רבות וברורות על השימוש בצמח זה ובבשמים אחרים כמו המור שמוזכר אף הוא במכתב על שבר כלי שנמצא באתר (Yadin & Naveh, 1989, p. 51). כל העדויות הללו רומזות שבסיפורה של מצדה תפס האפרסמון תפקיד חשוב, והנסתר בו עדיין רב על הגלוי.

רשימת מקורות

- אילו, ד' ועמר, ז' (תשס"ט). מתקן התעשייה בעין-בוקק: מפעל להפקת אינדיגו מהצמח ניל?. בתוך: י' אשל (עורך). מחקרי יהודה ושומרון, קובץ יח (עמ' 223-230). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן.
- אפלבוים, ש' (תשמ"ו). מפעל ההתיישבות של בית חשמונאי: מניעיו ובעיותיו. בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפורט (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה (עמ' 75-79). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

אשל, ח' (תשס"ט). עין גדי. ירושלים: כרטא.

בן-יהושע, ש' ורוזן, ב' (תשס"ט). הסוד של עין גדי, *קתדרה*, 132, 77-100.

בן מתתיהו, י' [יוספוס פלביוס] (תש"ע). *תולדות מלחמת היהודים ברומאים*. (ל' אולמן, מתרגמת), ירושלים: כרמל.

בן מתתיהו, י' [יוספוס פלביוס] (תשכ"ג). *קדמוניות היהודים* (א' שליט, מתרגם). ירושלים-תל אביב: מוסד ביאליק.

ברושי, מ' (תשס"ט). אורחות חיים בקומראן. בתוך: מ' קיסטר (עורך). *מגילות קומראן: מבואות ומחקרים*, א (עמ' 25-48). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

הדס, ג' (תשע"א, א). הכפר מימי הבית השני בנווה עין גדי. *קדמוניות*, 141, 40-44.

הדס, ג' (תשע"ב, ב). מדבשות בבקעת ים המלח. *קתדרה*, 140, 87-102.

היזמי, ח' (תשנ"ב).. חר' אל בידאת היא ארכלאיס - כפרו של ארכלאוס. בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים). *מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני* (עמ' 185-214). קדומים-אריאל: מכללת יהודה ושומרון, מכון מחקר.

היזמי, ח' (תשע"ב). הטופרכיה של שלומי, אחות המלך הורדוס, ויישוביה: ארכלאיס, פצאליס וליוויאס". בתוך: א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליק (עורכים). *במעבה ההר* (עמ' 97-118). בית אל.

דין, י' (תשל"א). *החיפושים אחר בר-כוכבא*. ירושלים: ספרית מעריב.

ירדני, ע' (2000). *אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב*, כרך א. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, המרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש בן ציון דינור.

כותן, ח"מ (תש"ן). תעודות של הלגיון העשירי פרטנזיס שנתגלו במצדה. *קדמוניות*, 89-90, 54-58.

נצר, א' (תשס"ו). תרומתם של החשמונאים והורדוס לפיתוח בקעת יריחו. בתוך: י' אשל (עורך), *מחקרי יהודה ושומרון, קובץ טו* (עמ' 73-84). אריאל: המכללה האקדמית יהודה ושומרון ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן.

סגל, מ"צ (תשי"ט). *בן סירא השלם*. ירושלים: מוסד ביאליק.

עמר, ז' (תשס"ב). *ספר הקטורת*. תל אביב: הוצאת ארץ, אוניברסיטת תל אביב.

עמר, ז' ואילוז, ד' (תש"ע). האפרסמון בארץ ישראל. בתוך: א' מירון (עורך), *מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס האחד-עשרה* (עמ' 61-73). מכון מגלי"ם.

פטריך, י' וארובס, ב' (תשמ"ט). פכית עם שמן (אפרסמון?) ממערה ליד קומראן. *ארץ-ישראל*, כ, 329-321.

פליקס, י' (תשנ"ז). *עצי בשמים יער ונוי*. ירושלים: הוצאת ראובן מס.

שטיבל, ג' ונצר, א' (2006). *החפירות החדשות במצדה*. אריאל, 174, 22-40.

- Cotton H. M., & Geiger, J. (1989). *Masada II, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 final reports, the Latin and Greek documents*. Jerusalem; Israel Exploration Society.
- Cotton H.M., & Yardeni, A. (eds.). (1997). Aramaic, Hebrew and Greek documentary texts from Nahal Hever and other sites, *Discoveries in the Judaean Desert, 27*. Oxford: Clarendon Press.
- Feliks, Y. (1995). The Incense of the Tabernacle, in D. P. Wright, D. N. Freedman, & A. Hurvitz (eds.). *Pomegranates and Golden Bells: studies in biblical, jewish, and near eastern ritual, law, and literature in honor of Jacob Milgrom*, (pp. 125-149). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Goodman, M. (2007). *Judaism in the Roman World*. Leiden Boston: Brill
- Hadas, G. (2007). The Balsam afarsemon and Ein Gedi during the roman-byzantine period. *Revue Biblique*, 114/2, 161-173.
- Hepper, F. N., & Taylor, J. E. (2004). Date Palms and Opobalsam in the Madaba mosaic map. *PEQ*, 136, 35-44
- Iluz, D., Hoffman, M., Gilboa-Garber, N. & Amar Z. (2010). Medicinal properties of Commiphora gileadensis. *African Journal of Pharmacy and Pharmacology*, 4, 516-520.
- Lewis, N. (1989). *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters, Greek Papyri*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Netzer, E. (2005). Did any perfume industry exist at Ein Feshkha? *IEJ*, 55, 97-100.
- Pliny, G. (1989). *Naturalis Historia* (W. H. S Jones, trans.) London: Loeb Classical Library.
- Stern, M. (1974-1984). *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Stiebel, G. (2006). Masada. in *Encyclopaedia Judaica* (Second edition), vol. 13. (CD-ROM version).
- Yadin, Y., & Naveh, J. (1989). *Masada I, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports, the Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Yarden, L. (1991). *The Spoils of Jerusalem on the Arch of Titus : A Re-investigation*. Stockholm: Svenska Institutet.

* פרופ' זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן